

Digitale herinneringen, digitale dromen

De onvoltooid verleden tijd van het private beeld

Luc Pauwels

Tot voor kort riskeerde een familielid dat in ongenade gevallen was brutoweg met de schaar weggeknipt te worden uit een kiek. Maar iets bleef verwijzen naar wat liever helemaal vergeten werd. Het enige alternatief bestond erin de bruikbare delen samen met het gewraakte beeldelement te offeren aan de snippermand of – minder onherroepelijk – de foto te verbannen naar de louterende duisternis van een schoendoos.

De huidige mogelijkheden tot digitale nabewerking van familiefoto's lijken genoemde dilemma's voorgoed van de baan te ruimen. Wat technisch al langer mogelijk was, wordt vandaag op commerciële basis, dus op een erg betaalbare manier, gepromoot. Ongewenste beeldelementen verdwijnen in een handomdraai en maken plaats voor al wat mooier en beter is. Maar plaatst deze ontwikkeling de waarde van het private beeld als cultureel egodocument, als visueel dagboek, nog meer op de helling?

De digitale omwenteling

Of een beeld op analoge dan wel digitale manier totstandkwam, zal door de modale consument niet opgemerkt worden en toch schuilt hierin een omwenteling die sommigen toejuichen als de postmoderne deconstructie van een aantal heilige huisjes (o.a. het onovertroffen 'waarheidsgehalte' van foto's) en anderen betreuren als een onherstelbaar verlies van het zo essentiële vertrouwen in de objectiviteit van het mediale beeld.

Waar gaat het dan precies om? Het analoge fotografische beeld is een continue tonale weergave van een ruimte op een bepaald moment. Tussen een foto en de reële wereld wordt een causale, 'natuurgetrouwe' relatie verondersteld, terwijl andere beelden doorgaans veel meer als arbitraire menselijke constructies worden beschouwd. De digitale beeldoptekening verbreekt die tonale en ruimtelijke continuïteit en daarmee lijkt zij ook de natuurlijke (indexicale) band met de realiteit

te verbreken in zoverre de aparte beeldelementjes (pixels) individueel manipuleerbaar zijn en daar op allerhande manieren lijken toe uit te nodigen.

Terwijl bij de klassieke fotografie de opname centraal staat, zou daarentegen het digitale procédé de oorspronkelijke beelden degraderen tot ruw materiaal dat verder bewerkt dient te worden. Zodoende vervaagt het onderscheid tussen schilderkunst en fotografie of tussen handmatig gemaakte beelden en mechanische beelden:

'(...) since captured, "painted" and synthesized pixel values can be combined seamlessly, the digital image blurs the customary distinctions between painting and photography and between mechanical and handmade picture. (...) We have entered the age of electrobricolage.'

Gedurende anderhalve eeuw leken foto's hun status als onweerlegbaar bewijs in stand te kunnen houden. Het sterk gestandaardiseerde chemische/optische proces leende zich op voortreffelijke wijze voor vele maatschappelijke en wetenschappelijke doeleinden. Maar de mogelijkheden om een beeld te herconstrueren tot een nieuw beeld (en een nieuwe waarheid?) nemen gestaag toe. De hegemonie van het analoge

Na

Voor

'Ruzie in de familie?', bloklettert een zomercatalogus van Action Shop, 'in een handomdraai en wat drukken op knoppen is tante van de foto.'

fotografische beeld wordt onderuitgehaald, wat vooral journalisten, juristen en wetenschappers zorgen baart. Bij digitale beelden wordt het immers haast onmogelijk om met zekerheid te stellen dat het om een waarachtige, authentieke afspiegeling gaat van een gebeurtenis die echt heeft plaatsgevonden. We kunnen hooguit het tegengestelde pad volgen en pogen te bewijzen dat een bepaald beeld géén authentieke registratie van de realiteit is. De digitale bewerking heeft iets van de perfecte misdaad, bij sommige manipulaties is geen sprake meer van een spoor dat zou kunnen leiden tot ontmaskering. Toch blijft knoeien met beelden vaak een preciaire zaak, zeker wanneer er bij de beeldconsumenten 'digitale detectives' zitten die minutieus speuren naar beeld-interne of -externe inconsistenties.

Het tijdperk van de valse onschuld is voorbij, stelt Mitchell terecht, we bevinden ons nu in de postfotografische periode waar de sterk toegenomen mogelijkheden tot het bewerken van beelden heel wat vragen en problemen opwerpen. Maar in hoeverre gaat het daarbij om nieuwe problemen? En hoe spelen zij precies bij het toch wel bijzondere genre van de familiefotografie een rol?

Maar kunnen we wel straffeloos tantes liquideren en luidt deze evolutie de finale fase in van de fictionalisering van het familiebeeld?

Sociaal genormeerde praktijk

Het familiebeeld geniet geen hoge status in de wereld van het beeld. De dia-avond is haast synoniem voor een saaie avond waar enkel de gastheer of -vrouw warm voor loopt. Familiebeelden lijken de banaliteit ten top gedreven, maar hun doorgaans erg stereotype karakter is ronduit misleidend wat betreft hun hoge maatschappelijke functionaliteit. De typische verschijningsvorm van familiekiekjes (haast identieke situaties, personen en opnamestijl) staat in functie van de diepgewortelde sociale praktijk die fotograferen in familiekring nog steeds is.

De fotografie is uitgroeid tot een sociaal instituut dat in belangrijke mate verantwoordelijk is voor het feit dat beelden op een bepaalde manier gemaakt worden, dat bepaalde momenten en onderwerpen veelvuldig op het lichtgevoelige materiaal worden opgeslagen en dat andere nauwelijks worden belicht of zelfs volslagen taboe blijven. Hoe banaal we de familiekieken van anderen ook vinden, in eigen kring doen we het meestal niet anders of beter: bij verjaardagen, huwelijken, op reis wordt stevast de camera bovengehaald en bij andere minder symbolische momenten van het gezinsleven blijft hij in de fototas. Een duidelijker indicatie van de diepgewortelde sociale normering is nauwelijks te vinden. Het uitwisselen en laten zien van foto's is nog steeds

een vast ritueel, in welke terloopse manier het vandaag ook mag plaatsvinden.

Familiefotografie, zo stelde de bekende Franse socioloog Pierre Bourdieu² al decennia geleden, vervult een integrerende functie en is tegelijk ook een index voor een bepaald niveau van integratie: m.a.w. het feit dat er foto's in familiale kring gemaakt worden wijst al op een zekere samenhang en tegelijk helpt de praktijk van het fotograferen die ook te bevorderen. Daarnaast blijft het fotobeeld een haast magisch surrogaat voor het onbereikbare en het niet meer bereikbare (geluk, weelde, geliefde personen).

Hoewel met het op gang komen van de deritualiseringsprocessen van fotografie – die hand in hand gingen met de vorming van het moderne gezin en de democratisering van de beeldtechnologie en het recreatiepatroon – het er even op leek dat een meer 'realistisch' en representatief beeld van het gezin zou worden geboden, blijkt al spoedig dat deze ontwikkelingen evengoed resulteren in plaatjes die vóór alles een gunstig beeld van de familiegroep willen oproepen. Naast de nog immer populaire overgangsriten doopviering, communie en huwelijk komen weliswaar ook 'gewone' momenten thuis en op reis in beeld, inclusief de voor sommige familieleden zelfs wat gênante situaties, maar tegenslagen en minder prettige situaties bij voorbeeld blijven taboe. Ondanks de grotere variëteit aan stijlen (van de stijve studiopose tot de onopgemerkte snapshot) en de verruiming van fotografeerbare momenten blijft in wezen de 'constructie' van ideaalbeelden rond de familie prevaleren. Een constructie die met de nieuwe digitale mogelijkheden een erg letterlijke invulling krijgt.

Alle democratiseringsbewegingen op sociaal en technologisch vlak ten spijt, ging het realiteitskarakter van de familiefotografie niet met rasse schreden vooruit. Ook de in de reclame zo gepromote 'ongedwongenheid' – die in feite het paradoxale karakter van een 'gedwongen' ongedwongenheid vertoonde (wees spontaan!) – kon hier niets wezenlijks aan veranderen.

Bewerkte werkelijkheden

Dat familiekiekjes niet bepaald representatieve beelden zijn van het familiale leven is al langer bekend. Manipulaties en bewerkingen allerhande – zowel op 'antefilmisch' of 'prefotografisch' (o.a. mise-en-scène, keuze van onderwerp en moment) als op 'filmisch' of 'fotografisch' vlak (via kadrering, soft-focuseffecten, retouche, fotomontage enz.) – werden al druk gebezigd in de vorige eeuw. Toen in 1840 de portretstudio's als paddestoelen uit de grond rezen, pasten de portretfotografen, in navolging van de portretschilders, hun decor en rekvisieten bij het

beroep of de aspiraties van hun klanten aan. Veel portretstudio's beschikten over geschilderde achtergronden en andere attributen waaruit de klant kon kiezen om zijn karakter, ambities of wensdromen het meest sprekend tot uitdrukking te brengen.

Naast de creatie van ficties vóór de camera was ingrijpende retouche een regel waar slechts op uitdrukkelijk aangeven van werd afgeweken. Gisèle Freund haalt een anekdote uit een boek over amateurfotografie van 1894 aan dat treffend illustreert hoe dominant de praktijk van doorgedreven retouche wel was en hoe die eigenlijk lijnrecht stond op wat alom als de grote kracht van het fotografische beeld werd bejubeld, haar getrouwheid aan de natuur:

'If someone returns his photograph and points out that he is sixty and not thirty, that he has wrinkles on his forehead and folds on his chin, as well as hollow cheeks and a flat nose that bears no resemblance to the aquiline nose that the portrait has given him, he is certain to receive the following response: "Oh! you wanted a portrait that looks like you. You should have told us so. How could we have guessed!"'.¹³

Burgerlijke achtergronden en attributen bleven nog geruime tijd populair, en in zekere zin lijkt dit gebruik vandaag weer in eer hersteld, zij het in een wat andere gedaante. De reorganisatie van het verleden tot een gewenst verleden, vond vanouds plaats zowel via ingrepen en bewerkingen vóór de camera, mét de camera als tijdens de nabewerking. Het gedigitaliseerde beeld toont zich vooral meester in de nabewerking. Wat er ook fout ging tijdens de opname, of niet beantwoordt aan de toenmalige of actuele verzuchtingen, kan op digitale wijze weer rechtgezet worden. Net zoals de rijke burger een gepaste achtergrond kon kiezen en zich kon voorzien van de gepaste attributen, heeft de hedendaagse beeldconsument een ruime keuze uit achtergronden, (status)attributen en wat hij of zij verder maar kan verzinnen. Wat niet kan in de werkelijkheid kan in principe moeiteloos in een digitale werkelijkheid via inkleuringen, toevoegingen en weglatingen: het negenmeter plonsbad met roestkleurig water in de tuin wordt in een wip omgetoverd tot een met helblauw water gevuld zwembad met olympische allure. Het verleden bestaat nu uit miljoenen pixels die apart angesproken kunnen worden en naar believen ingeschakeld worden in het public relations-programma van het gezin.

In hoeverre het daarbij nog gaat om geoorloofde 'bewerkingen' dan wel om misleidende manipulaties, is niet makkelijk te beantwoorden. Bovendien is deze vraag ten aanzien van de familiefotografie veel minder acuut dan bij voorbeeld bij de fotojournalistiek of de wetenschap waar het potentieel transgressieve karakter van de digitale technologie

voor veel hoofdbrekens zorgt. De 'leugentjes om bestwil' zijn binnen de familiale beeldpraktijk immers eerder regel dan uitzondering. Zij worden met een opmerkelijke vanzelfsprekendheid gepleegd en even gezwind weer vergeten, vaak zelfs in die mate dat de beeldmakers zelf na verloop van tijd weer gaan geloven in het 'al bij al toch vrij representatieve karakter' van hun beelden. De op andere terreinen zo precaire problematiek van de (digitale) beeldmanipulatie blijkt hier dus eerder een *non-issue*.

Expressiviteit en decodering

Digitaal bewerkt of niet, kiekjes blijven meer dan ooit bijzonder plastische uitdrukkingen van waarden (zoals geluk, huiselijkheid, trouw en solidariteit) en normen van het private leven. Of men nu stijf poseert of quasi-ontspannen op een bank leunt, de betrachting om een gunstig beeld over te brengen blijft overheersen. Waar onprettige momenten doorgaans niet werden gefotografeerd bestaat nu zelfs de mogelijkheid om prettige momenten die pas later 'verzuurden', digitaal te herstellen. Het kind hoeft dus niet meer met het badwater weggegoten te worden: de aanblik van dat ongewenste element in de voor het overige prettige herinnering wordt – zo zegt de reclame – probleemloos verholpen.

Met de nieuwe digitale mogelijkheden wordt de bewerking van het verleden alleszins nog makkelijker en aantrekkelijker, want meer middelen staan de familiale beeldproducent ter beschikking om zijn wereld te herordenen en te herinterpreteren in visuele vorm. Al bij al is de familiefotografie daardoor eigenlijk nog meer expressief geworden: zij weerspiegelt (nog) minder getrouw de realiteit maar zegt precies daardoor méér over de immateriële kant, het waardepatroon van het gezin. De herordening van het verleden wordt in zekere zin dynamischer dankzij de digitale bewerking. Misschien worden beelden nog minder representatief voor het dagelijkse doen, maar ze getuigen wel in toenemende mate van hetgeen mensen wensen en welke voorstellingen ze zich daarbij concreet maken.

Wie het fotoalbum wil lezen als document van het samenleven in besloten kring krijgt het er beslist niet makkelijker op. In het verleden waren deze bedrieglijk eenvoudige beelden al moeilijk naar behoren te interpreteren. Vaak bleek het haast onmogelijk uit te maken wie welke invloed heeft uitgeoefend tijdens de opname, wie de 'geslaagde' beelden selecteerde, wanneer en om welke redenen herordening van de visuele data plaatsvonden enz. Idealiter moet de onderzoeker toegang hebben tot zowel realiteit (wat er zich vóór de camera afspeelde) als de verbeelding ervan, maar dat is in de meeste gevallen onmogelijk. Een 'correspondentiebenadering' die de mate van overeenkomst tussen het

'voor' (het prefotografische) en 'na' (het fotografische) poogt vast te stellen is m.a.w. doorgaans uitgesloten.

Een gedeeltelijke uitkomst voor dit probleem is vooreerst het speuren naar mogelijke beeldinterne inconsistenties die gebeurlijk kunnen wijzen op betekenisvolle digitale bewerkingen. Voorlopig zullen de digitale ingrepen immers nog niet zo onzichtbaar zijn als de reclamemakers ons willen doen geloven. Dat is goed nieuws voor onderzoekers van familiebeelden die als 'digitale detectives' op zoek kunnen gaan naar inconsistenties die het beeld zelfs een enkele keer ongewild surrealistisch kunnen maken: voorwerpen zonder schaduw in een zonovergoten plaatje, een onmogelijk perspectivisch verloop tussen voor- en achtergrond enz. Maar het laat zich voorspellen dat de voortschrijdende technologie – wellicht nog versterkt door de toenemende competentie van de familiale beeldbewerkers – het onderzoek naar beeldinconsistenties steeds feller zal bemoeilijken en analyses op dit vlak steeds meer speculatief zullen maken.

Voorts betekent het feit dat men geen beeldinterne 'onmogelijkheden' heeft kunnen vaststellen niet noodzakelijk dat men naar een authentiek plaatje kijkt. Met Popper moeten we ook hier vaststellen dat verificatie van authenticiteit niet mogelijk is, hooguit kan de onderzoeker steeds verder pogen te gaan in een proces van 'falsificatie' van de aangeboden beeldinformatie. De speurtocht naar betekenis zal zich daarom ook meer moeten toespitsen op beeldexterne elementen, door Mitchell 'extern coherentieonderzoek' genoemd. Deze activiteit kan zeer uiteenlopende benaderingen omvatten (historisch bronnenonderzoek, interviews met sleutelinformanten, etnografisch veldonderzoek, statistische data-analyse) die alle tot doel hebben uit te maken of hetgeen we zien op de beelden het resultaat is van een geijkt fotografisch proces (met zijn aanvaarde transformaties en reductieprocessen) én in overeenstemming te brengen is met eventuele verbale claims die met die beelden worden verbonden (bv. opa beklom op 80-jarige leeftijd nog de Matterhorn). Pure logica, historische, culturele tot zelfs geografische of botanische kennis kunnen de onderzoeker op het spoor zetten van bepaalde ingrepen van digitale of andere aard (bv. inconsistente in de leeftijden van samen afgebeelde personen, blauwe luchten in streken waar die haast nooit voorkomen, informatie over de wel erg 'vrije' verbeelding van de beeldmaker die ook in andere situaties tot uiting komt enz.) Nogmaals wordt hiermee duidelijk dat de analyse van beelden zich nooit mag beperken tot de grenzen van het beeldkader. Beeldinhouden kunnen pas naar behoren geduid worden in hun ruimere context van productie en gebruik.

Technische mogelijkheden versus maatschappelijke realiteiten

Vele tradities, standaarden en wetten die nog stammen uit een predigitaal tijdperk lijken nu inadequaaf voor de situaties die door de nieuwe technieken worden gecreëerd. Met de vraag of wat technisch mogelijk ook maatschappelijk wenselijk is, betreden we het complexe terrein van de ethiek. Deze problematiek reikt verder dan het al dan niet toelaten van diverse 'nabewerkingen' van beeldinformatie maar omvat evenzeer de rechten en plichten die de beeldmaker heeft ten aanzien van het afgebeelde en de afbeelding. Naast de mimetische problematiek waarbinnen vraagstukken rond geloofwaardigheid (kunnen we onze ogen nog geloven en in hoeverre doen we dat nog?) en ethiek zich in hoofdzaak situeren, moet toch ook de vraag worden gesteld naar de invloed van de digitale ontwikkeling op de talige mogelijkheden van het beeld en wat dat in elk van de uiteenlopende beeldsectoren concreet inhoudt. Bij het formuleren van mogelijke antwoorden op bovengenoemde vragen wordt spoedig duidelijk dat de antwoorden grondig verschillen volgens beeldsector en gebruikscontext.

Het private beeld lijkt daarbij een wel bijzondere plaats in te nemen. Hoewel een erg sociaal genormeerde beeldpraktijk, blijkt familiefotografie anders dan andere zogenaamde non-fictiegenres – bv. de persfotografie en het documentaire beeld – weinig ethische problemen op te roepen bij de vanouds uitgevoerde 'bewerkingen' van de werkelijkheid. De met de digitale technologie toegenomen mogelijkheid om de private wereld te herordenen, betekent niet het failliet van de sociale rol van deze beeldpraktijk, noch van het sociaal-wetenschappelijke belang van haar producten voor de studie van de samenleving. In beide opzichten kan de toegenomen intentionaliteit van de beeldproducent resulteren in meer betekenisvolle beelden voor zowel de private beeldconsument als de onderzoeker. De vlucht die de foto-industrie heeft genomen toont duidelijk hoe zij er vaak in geslaagd is handig in te spelen op de latente en manifeste behoeften van de familiale beeldconsument, hoewel zij in het verleden toch ook de prijs voor een aantal opvallende misrekeningen heeft moeten betalen (bv. t.a.v. de direct-klaar camera en de miniformaten). Betaalbare digitale nabewerking van het huiselijke kiekje lijkt op het eerste gezicht goed aan te sluiten bij de basisfuncties van de familiefotografie en biedt in principe een aantal interessante mogelijkheden – vooral op het vlak van de nabewerking – zonder daarbij het aanzien van de private fotografie ingrijpend te veranderen.

Toch valt op dit ogenblik moeilijk te voorspellen in hoeverre deze techniek werkelijk zal aanslaan en welke invloed deze nieuwe techno-

logie precies kan hebben op de massafotografie. Statistische en technische informatie van afwerkcentrales over de uitgevoerde ingrepen zijn essentieel om de werkelijke impact van het digitale aanbod op het wesen van de familiefotografie inzichtelijk te maken (hoe vaak worden digitale ingrepen besteld en om welke gaat het precies?). De manieren waarop nieuwe mogelijkheden aan de klant verkocht worden getuigen alvast van weinig verkoopkunst. Verwrongen gezichten, vergrote of gedupliceerde monden of ogen e.d. (reclameaffiches die ik aantrof in een aantal fotozaken) kunnen hooguit de lachlust of vluchtige verbazing opwekken van potentiële consumenten maar sluiten volstrekt niet aan bij een actuele wens of behoefte. Een basisprincipe van succesvolle reclame is nu net dat aangeboden producten of diensten een reële of gepercipieerde oplossing moeten bieden voor een of ander probleem waar de consument mee zit. Tussen wat technisch kán en wat daarvan maatschappelijk wordt ingevuld, gaapt meer dan eens een brede kloof. Naarmate ook de digitale bewerking van beelden zich meer naar de private sfeer verplaatst via betaalbare software en vooral via uitvoermedia (digitale 'fotokwaliteit' printers) die qua kwaliteit kunnen concurreren met traditionele fotografische afdrukken, zal wellicht méér van deze mogelijkheden gebruik worden gemaakt en zal het impact van deze ontwikkeling op maatschappelijk vlak zich duidelijker aftekenen.

Conclusie

Het digitale tijdperk lijkt in toenemende mate de weg naar fictionalisering te kiezen, zelfs ten aanzien van de private beeldpraktijk die voorheen – zij het niet geheel terecht – werd gerekend tot het naïeve non-fictionele genre. Wat de realiteit te wensen overlaat kan nu probleemloos in een digitale werkelijkheid worden gerealiseerd. Hierboven werd de vraag gesteld in hoeverre het bij de bewerking van de werkelijkheid om een werkelijk nieuwe ontwikkeling gaat en welke haar invloed is op zowel de sociale functionaliteit van het private beeld als op de bruikbaarheid van dit soort egodocumenten voor sociale wetenschappers. Er werd geopperd dat de toegenomen digitale mogelijkheden om de private wereld te herordenen niet noodzakelijk het failliet hoeven te betekenen van de sociale rol van deze beeldpraktijk, noch van het wetenschappelijke belang van haar producten voor de studie van de cultuur. De toegenomen intentionaliteit van de beeldproducent kan resulteren in meer betekenisvolle beelden voor zowel de private beeldconsument als voor de onderzoeker, in de mate dat zij nog duidelijker dan voorheen een representatie zijn van hetgeen mensen verlangen en hoe ze zich dat concreet verbeelden.

Noten

1. Mitchell, 1994, p. 7.
2. Pierre Bourdieu, 1965 (1978), p. 38-54.
3. Gisèle Freund, 1980, p. 65.

Literatuur

- Boerdam, J. en W. Oosterbaan Martinius, Het fotogenieke van het samenleven (deel 1 en 2), *Amsterdams Sociologisch Tijdschrift* 5 (juni 1978) 1, p. 3-36, en (oktober 1978) 2, p. 301-325.
- Bourdieu, P. (red.), *Un art moyen: Essai sur les usages sociaux de la photographie*, Les Editions de Minuit, Parijs 1965 (1978).
- Freund, G., *Photography and society*, Gordon Fraser, Londen 1980 (oorspronkelijke titel: *Photographie et société*, Frankrijk 1974).
- Haas, W. de, *De fotografie in sociologisch perspectief: Bijdrage tot een sociologie der techniek*, proefschrift R.U. Leiden, Leiden 1975.
- Mitchell, W.J., *The reconfigured eye: Visual truth in the post-photographic era*, MIT Press, Cambridge Mass. 1992.
- Musello, C., Family photography, in: J. Wagner (red.), *Images of information: Still photography in the social sciences*, Sage, Beverly Hills/Londen 1979.
- Pauwels, L., De betekenis van het banale: Familiefotografie als sociale praktijk en sociologische databron, *Tijdschrift voor Sociologie* 15 (1994) 1.
- Pauwels, L., *De verbeelde samenleving: Camera, kennisverwerving en communicatie*, Garant, Leuven/Apeldoorn 1996.

to: Theo van Willigenburg

cc.: overige lezers K&M

subject: kiezen

Beste Theo,

Dank voor je aandacht voor mijn *Wat is kiezen?* Je geschreven commentaar in de vorige K&M is bovendien stukken rustiger en minder boos dan de gesproken versie die er een jaar tevoren aan voorafging. Wat was het een emotionele discussie, die avond bij de Socrates-hoogleraren, weet je nog? En daarmee zijn we tegelijk aangekomen bij het eerste onderwerp dat ik ter sprake zou willen brengen. Het valt me op dat discussies over rationaliteit altijd zo emotioneel zijn. Aan beide kanten. Ook in je stuk in K&M meld je wel een aantal keer dat jouw basale reactie op mijn schrijven, een 'gevoel van onbehagen en grote ontevredenheid' was. En, ik geef het grif toe, ik word ook altijd primair emotioneel geraakt door het genre dat jij beoefent: dat van de zelfverzekerde redelijkheid.

Hoe komt dit toch, wat is hier aan de hand? Het is mogelijk het 'toegeven' van emotionaliteit los te koppelen van de inhoud en te begrijpen als een sociaal verschijnsel dat zich in allerlei vormen van beraadslaging voordoet. Het zichtbaar maken van onze emotionele investering moet dan helpen om om- en bijstanders te overtuigen van de authenticiteit van onze uitspraken.¹ Maar volgens mij is er meer aan de hand: de status van rationaliteit is een emotionele kwestie omdat ze raakt aan het hart van onze identiteit (als mens dan wel als filosoof, voor zover je dat uit elkaar zou willen halen). Op welke manier? Ik gooi de vraag hier open en zal er verderop in deze brief op terugkomen.

In je K&M-stuk *De normatieve kuisheid van een empirische filosofie* ben je weliswaar respectvol ('boeiend betoog'), maar formuleer je vooral bezwaren tegen mijn oratie *Wat is kiezen?* Een empirisch filosofische verkenning. Je richt die bezwaren tegelijkertijd tegen mijn relativering van de waarde van het kiezen én tegen het feit dat in mijn 'verkenningen' filosofie en empirie niet zomaar aan elkaar gerelateerd, maar onlosmakelijk vervlochten zijn. Wat ik het interessantst vind, is

dat je die twee zaken zo duidelijk aan elkaar koppelt. Je doet dat scherper dan ik het had neergezet, en je hebt volkomen gelijk. Voor de normatieve analyse die jij voor ogen hebt, is *kiezen* niet zomaar een onderwerp als alle andere, maar een bestaansvoorwaarde. Het bevragen van de waarde van het *kiezen* impliceert daarom het verlaten van jouw genre van filosofie bedrijven. Het vereist het ontwikkelen van een ander genre filosofie. Ik noem dat tot nu toe *empirisch*, maar wat ik vooral belangrijk vind, is dat het anti-universeel is. Lokaliserend.

Waar gaat het om? Ik heb in *Wat is kiezen?* voorgesteld dat we, in plaats van mee te gaan met de (zeker in de humanistische traditie, maar dus ook in veel filosofie) vanzelfsprekend positieve waardering van het *kiezen*, de vraag 'is kiezen goed?' opengooien en er een *waar, wanneer en hoe* vraag van maken. Geen universele vraag, maar een gelokaliseerde, op allerlei plaatsen thuisgebracht. Daartoe, zo stelde ik, moeten we beter inzicht vergaren in precies *waar, wanneer en hoe* kiezen zich voordoet, wat er allemaal voor nodig is (materieel, psychologisch, technisch, fysiek enzovoort), wat eruit voortkomt, kortom, wat het *is*. Dat wil zeggen: wat het praktisch gesproken is.

Jij stelt daar tegenover dat ik me zo opsluit in het domein van het *fenomenale*, me beperk tot de 'wijze waarop de dingen aan ons verschijnen'. Een niet-empirische filosoof, of, precieser, iemand die, zoals jij bepleit, zich waagt aan normatieve analyses, houdt zich echter bezig met het *noumenale*, 'de wijze waarop wij over de dingen denken en de wijze waarop we ons praktisch verhouden tot de dingen'. In dat noumenale perspectief, zo claim je, is kiezen niet iets dat ons overkomt, maar 'we *zijn* actief, we kiezen ergens voor, al denkende en doende ordenen we *onze* wereld'. Je claim is nog sterker: 'Als handelende en denkende, dat wil zeggen actieve ordenende wezens plaatsen we onszelf onvermijdelijk in een noumenaal perspectief.'

Dat soort *onvermijdelijkheden* zijn nu precies van die angels waar ik me aan prik – door geprikkeld word – die me raken. Hoezo onvermijdelijk? Hier doe je naar mijn idee, hoezeer je de empirie ook verlaten wil, een *empirische* claim, namelijk dat we onszelf oordelend en kiezend opstellen tegenover onze omgeving. Je claim is bovendien gegoten in een universeel format – ik neem aan dat je onder 'we' in eerste instantie royaal 'wij mensen' verstaat. Maar er zijn beslist empirische uitzonderingen – en wat doe je daar dan mee?

Je vertelt over een mevrouw die je tegenkwam in het AMC en die haar medicijnen weigerde omdat dat het enige was waarover ze nog discretie had. Een herkenbare situatie. Maar je concludeert daar niet uit dat

iets te kiezen hebben blijkbaar belangrijk was voor *die* mevrouw, in *haar* beroerde omstandigheden van *dat* moment, maar dat het belangrijk is voor *mensen*. Dat lijkt me toch een wat haastige generalisatie.

In mijn huidige onderzoek naar het leven met diabetes blijkt dat de meest geavanceerde behandelingen patiënten voortdurend aanspreken op hun eigen verantwoordelijkheid en hun vermogen tot kiezen.² Dat is niet alleen heel vermoeiend voor de meeste betrokkenen, maar voor sommige is het eenvoudigweg onhaalbaar. *Onhaalbaar*. Ten opzichte van deze norm, de norm die zegt dat 'wij actief in de wereld zijn' (waarbij 'actief zijn' hetzelfde is als 'kiezen') falen ze. Een aantal theoretische repertoires maken dit falen begrijpelijk. Een ervan is culturalistisch: kiezen vereist een specifieke culturele bagage. Die is, helaas, niet aanwezig bij, pakweg, eerste generatie berbermigranten of heel wat autochtonen in Nederlandse achterstandsbuurtten.³ Een tweede genre verklaring is psychologisch: kiezen vereist een geslaagde ontwikkeling en de bijpassende 'rijpheid', en sommige mensen (onder wie in de Nederlandse context meer vrouwen dan mannen) zijn op dit punt in de knel gekomen. En vervolgens is er een psychiatrisch repertoire: kiezen vereist een ontwikkeld redeneervermogen, dat gestoord is in de waanzin.

De universele empirische uitspraak die zegt dat *wij* kiezen, bevat kortom een normaliteitsideaal. In gevallen waarin dit ideaal niet wordt gerealiseerd, ligt het voor de hand om in culturen en/of in individuen een *afwijking* aan te wijzen.⁴ Met sommige manieren van in de wereld zijn, en met sommige van ons is iets mis. (Ons? Nee, hier hoort geen 'ons' te staan. Op de een of andere manier suggeren de auteurs van teksten die afwijkingen uitdelen immers altijd dat ze zelf normaal zijn. *Wij* kiezen, zij die dat niet doen horen daarmee niet bij *wij*.)

In de kantiaanse termen die je mobiliseert om jouw filosofisch project te articuleren, zitten empirische claims vervat die het volgens mij verdienen empirisch bevraagd te worden. Maar zolang ze als normatief ideaal gelden, leidt iedere situatie die van de norm afwijkt niet tot een ondermijning van de empirische claims, maar tot het bestempelen van sommige 'culturen' en sommige 'individuen' als afwijkend. Dit is een klassiek, haast al te mooi, voorbeeld van wat Foucault *normalisering* noemde. Een normaliserende norm wordt niet als wet opgelegd, maar als ideaal gesteld – en wie er niet aan voldoet, kan proberen daar alsnog naar te streven – of is tot marginaliteit gedoemd en uitgesloten van het collectieve 'wij'.

In het debat over de gezondheidszorg stuiten we nu op een opmerkelijke splitsing van filosofische geesten. Aan de ene kant zijn er mensen

zoals jij, Theo, die ruimte maken voor patiënten om zich uit te spreken en hun wil niet alleen kenbaar te maken, maar bovendien te doen gelden. Aan de andere kant zijn er mensen zoals ik, die zich verzetten tegen de universalisering van de waarde van het kiezen omdat daar een normaliserende werking van uitgaat. We delen onze goede bedoelingen en zijn allemaal voor 'de patiënt'. Maar terwijl jij en je vrienden denken 'de patiënt' sterker te maken *tegenover* de dokter, verontrust het mijn vrienden en mij dat jullie ongewild meegezogen worden in een traditioneel (om precies te zijn negentiende-eeuws) medisch vertoog waarin gecultiveerd staat tegenover primitief, kinderlijk tegenover volwassen, en de rede tegenover de waanzin. Is het ook mogelijk om aan het dwingende karakter van dat vertoog te *ontkomen*?⁵

Dit lijkt me het goede moment om de emotionele lading van het debat opnieuw ter sprake te brengen. Aan de ene kant – de jouwe – hebben de opgeroepen emoties volgens mij (maar spreek me tegen als ik me vergis) te maken met de dreiging beroofd te worden van de (vaak met veel moeite verworven) mogelijkheden om situaties waarin het erop aankomt te kiezen, rustig en krachtdadig het hoofd te bieden. Je kunt kiezen, dat is een bevrijding. Wie de waarde van het kiezen ter discussie stelt, lijkt erop uit je juist *dat* weer af te nemen. Aan de andere kant – de mijne – doemt de dreiging op om voor gek verklaard te worden: niet aangepast, te wild, te vrouwelijk, te vreemd of anderszins buiten de orde. Hoe ontkom ik eraan door de (inclusief jouw) redelijkheid tot onredelijk te worden gediskwalificeerd?

Ik ben, let wel, niet tegen kiezen, maar tegen de universalisering ervan. Juist het beschrijven van lokale, specifieke en diverse *situaties van het kiezen* maakt een nieuw *type* waardering mogelijk. Een waardering die niet verankerd is in *de* rede, *de* filosofie, of *de* manier waarop 'wij mensen' in de wereld zijn, maar die onderzoekend is, lokaal, specifiek. Zo neem ik afstand van een normatief a priori, dat, williss nillis, als normaliserende instantie figureert. Je wijst er intussen op dat mijn eigen taalgebruik, mijn voorbeelden en mijn benaderingswijze daarvan, allerm minst neutraal zijn. Ook daarin zitten normen vervat. Allicht. Ik zal de laatste zijn om dat te ontkennen.

Er dreigt hier een misverstand over de term 'empirisch'. Binnen het filosofisch genre dat jij beoefent staat dat *tegenover* 'normatief'. (Dat zie je ook terugkomen in het Ethiek en Beleid-programma. Daarin wordt aan de onderzoekers gevraagd een 'emprische component' in hun onderzoek op te nemen, die moet aangeven waar in de maatschappelijke werkelijkheid hun ethische normen nodig zijn en terecht komen. Rela-

tief los ervan is vervolgens een 'normatieve component' vereist, die boven het aardse gewoel gaat staan (het transcendeert) en oordelend van karakter is.) De grap van de empirische filosofie die ik beoefen, is dat daarin het feit/waarde-onderscheid doorbroken is.⁶ Het gaat erom waarden te herkennen *in* de feiten en in de manier waarop ze vorm krijgen. Dat geldt om te beginnen voor de feiten van anderen (daarom onderzoek ik ook medische *kennis*: hoe die totstandkomt, met welke apparaten en zorgorganisatie ze vervlochten is, hoe ze circuleert, enz.). Maar het geldt ook voor de kennisproductie waaraan ik medeplichtig ben: die over de geneeskunde, van historische, antropologische en sociologische aard. Hoe die vorm te geven? Welke termen zijn er in omloop om (medische) praktijken te beschrijven en wat is daar de performatieve werking van? Wat *doen* de woorden waarmee we verhalen vertellen over de gezondheidszorg?

En hier zit de *filosofische* eigenheid van de 'empirische filosofie': in het besef dat beschrijvingen ingrepen zijn en dat we door de woorden die we gebruiken tegelijk gebruikt worden.⁷ De werkelijkheid doet zich (hoe hard je ook 'fenomenaal' roept) nooit onbemiddeld aan ons voor. Daarom neemt de empirisch filosoof het *niet* op zich om 'de werkelijkheid te beschrijven', maar om te reflecteren op en te spelen met de verschillende manieren waarop dat mogelijk is.⁸ Via welke *diverse bemiddelingen* doet de werkelijkheid zich aan ons (aan wie?) voor, en wat betekenen die voor hoe we *in* die werkelijkheid leven, zorgen, hopen, handelen, sterven en, ook dat, kiezen?

Het is opmerkelijk dat het strakke onderscheid dat je maakt tussen *passief* zijn in de fenomenale, en *actief* zijn in de noumenale houding tegenover de werkelijkheid, hier verlaten wordt.⁹ Praten, schrijven, articuleren: het is (net als veel van de rest van het leven) tegelijk passief én actief. Het gaat gepaard met overgave (overgave aan de taal en waarnemingsmodaliteiten die voorhanden zijn) én het laat *tegelijk* toe dat de woorden gewogen en beproefd worden. *Bewerkt*, zoals een boer het land bewerkt. Dat is kenmerkend voor (op zijn minst 'mijn' variant van de) empirische filosofie. Het bewerken van termen die vanzelf lijken te spreken.¹⁰ De term *kiezen* bij voorbeeld, en de situaties die eraan vastzitten.

De onlosmakelijk met empirische beschrijvingen vervlochten filosofie heeft een immanent karakter. Er is geen buitenplaats. Alle termen in de taal kunnen ondervraagd worden, maar nooit allemaal tegelijk. Sommige woorden ontstollen en in beweging brengen, kan alleen door andere woorden dankbaar te aanvaarden. Vragend afstand nemen van de ene term, gaat gepaard met een (voorlopige) overgave aan talrijke andere.

Waarom verwijt je me dan normatieve kuisheid? (Hmm, ik wil trouwens wel even kwijt dat ik *kuisheid* een term vind waar ik niet graag door gebruikt word. Het is een verkeerd soort metafoor. Wat suggereert die eigenlijk? Al te burgerlijke voorzichtigheid aan mijn kant? Een analogie tussen daadkrachtig stelling nemen en seksuele daadkracht? Of nog iets anders dat ik eigenlijk eerst met veel geduld zou moeten uitpluizen om het te weerleggen voor we verder kunnen praten? Een soort ongewenste intimiteit *in de theorie*, Theo, deze term.)

Ik zie er nadrukkelijk een aantal malen vanaf een stellige uitspraak te doen. Dat zint je niet. Maar het is volgens mij om te beginnen belangrijk om het doen van 'normatieve keuzes' te situeren. Ze horen *er-gens* thuis. Vandaar dat ik het weinig zinvol vind om me in een filosofische context uit te spreken over de vraag of het in de gezondheidszorg verstandiger is om epidemiologische dan wel pathofysiologische normen als standaard te hanteren. Dat ligt eraan. Er is niks op tegen om op een of andere plek, voor een specifieke casus, na te gaan *waar* het 'aan ligt' en al evenmin om vanuit een dergelijke analyse een pleidooi te voeren. Maar dan met de details erbij, en liefst in een context waarin dat pleidooi gehoor kan vinden en verschil kan maken.¹¹

Vervolgens is de stellige uitspraak, het pleidooi, niet de enige manier om normatief te zijn. Je weet dat heel goed, want terwijl je me normatieve kuisheid verwijt, merk je ook op dat de termen die ik in mijn tekst mobiliseer een morele lading hebben. Dat hebben alle termen. Je noemt een paar opvallende zoals dat ik met termen als 'ontstolling' en 'vloeibaar maken' strooi. Maar let wel, die behelzen geen pleidooi voor 'vrijheid' – laat staan 'menselijke vrijheid' – als algemeen nastrevenswaardig ideaal. Ze worden hier lokaal ingezet tegen de ogenschijnlijke *onvermijdelijkheden* waar *Wat is kiezen?* aan morrelt en ontsnappen wil. In de eerste plaats de onvermijdelijkheid dat we ('normaal' gesproken) kiezend in de wereld staan. Juist om daar afstand van te nemen, lijkt me de argumentatieve vorm, die redelijkheid instantieert, niet zo geschikt.

Hoe normativiteit te *doen*? Daarvoor zijn diverse stijlen voorhanden. Die van het beargumenten van keuzes is er één, die hier en daar beslist op zijn plaats is. Maar het hoort tot het project waarvan ik in *Wat is kiezen?* de contouren schets, om daarnaast te zoeken naar andere manieren, zoals die van het presenteren van navoelbaar normatief geladen empirische beschrijvingen.

Navoelbaar normatief geladen? We komen weer bij het onderwerp 'theorie en emotie' terecht. Niet alleen onze verhouding tot de redelijkheid is emotioneel geladen, ook andere manieren om normativiteit

te *doen* zijn met emoties verweven. Een verwevenheid waarover nog veel te leren valt.¹² Maar voor nu is het wel genoeg.

Rest me nog je te melden dat ik van het schrijven van deze brief *vrolijk* word. Ik heb immers het idee dat dit debat echt iets verhelderd heeft (in elk geval voor mij) zonder dat ik iets van mijn oorspronkelijke project aan je bezwaren heb hoeven opofferen. Integendeel. Het wordt er, lijkt me, alleen maar sterker van. Dus nogmaals dank.

Tot ziens en alle goeds in Rotterdam, doe ze de groeten daar,

Annemarie Mol

PS. Ik heb deze tekst de vorm van een brief gegeven om mijn opmerkingen over localiteit performatief kracht bij te zetten, en duidelijk te maken *waar* het debat dat we aangaan zich afspeelt. Niet in *de* theorie, maar in K&M, tussen twee generatiegenoten die elkaar kennen via de Stichting Socrates en het NWO-programma Ethiek en Beleid, en die het weliswaar grondig oneens zijn, maar wel elkaars professionaliteit en filosofisch(-emotionele?) inzet waarderen. (Tenminste, laat ik niet voor jou spreken, Theo: zo ligt het voor mij.) Maar ik heb wel noten toegevoegd, omdat dat nu eenmaal een handige academische manier is om een paar terzijdes en wat verwijzingen naar literatuur kwijt te kunnen.

Noten

1. Zie hierover: Laurent Thévenot, *Emotions et évaluations dans les coördinations publiques*, in: *Raison pratique: La couleur des pensées*, 1995, p. 145-174.

2. Verwant onderzoek laat iets vergelijkbaars zien bij de *moderne* benadering van andere ziekten en problemen. Vololona Rabeharisoa en Michel Callon hebben het over mensen die, zoals dat in het Frans mooi te zeggen valt, al dan niet *dans le choix* zijn (nog in bewerking). Ingunn Moser en John Law beschrijven hoe de geavanceerde apparaten die in Noorwegen ontwikkeld worden voor mensen met complexe handicaps trachten hen zo veel mogelijk boomsgewijs gerangschikte, discrete keuzes aan te bieden. Zie hun: Ingunn Moser en John Law, *Good passages, bad passages*, in: John Law en John Hassard, *Actor network and after*, Blackwell, Oxford, p. 196-219.

3. Huisartsen verzochten in interviews dat ze echt niet weten hoe ze een *moderne* therapie vol *zelfcontrole* moeten overbrengen aan oudere Marokkaanse migranten met diabetes. Ze zouden het wel willen, maar het lukt ze niet. Een enkeling voegt daar nog zuchtender aan toe dat dit zo zeggen, het gevaar van stigmatiserend 'culturalisme' met zich meebrengt. Dit culturalisme is in mijn ogen te doorbreken door (a) te laten zien dat het hier niet om een 'culturele' maar om een moderniteitskwestie gaat [op de laatste restjes Nederlands platteland, of in Wijk C, is *kiezen* evenmin een gangbare levenshouding, terwijl zij dat in Casablanca wel is]; (b) door de norm van het kiezen zélf ter discussie te stellen, te analyseren, te lokaliseren.

4. Een uitweg uit het afwijkend noemen van individuen is 'de schuld' voor het

falen van het kiezen te lokaliseren in de 'beroerde omstandigheden' (het is bij voorbeeld lastig om je aan een dieet te houden als je niet genoeg geld hebt om goed eten te kopen). Veel 'linkse' kritiek op het liberale gehamer op keuzes neemt een dergelijke wending. Ik heb die uitweg hier even terzijde geschoven, omdat ik een andere (*filosofisch* gezien radicaler) bezwaar wil maken.

5. Die ontsnapping zoeken we niet alleen buiten de gezondheidszorg, maar ook erin. Vergelijk hoe mensen helpen een *probleem op te lossen* al ontkomt aan de normaliserende stijl waarin het erom gaat *te behandelen* wie afwijkt. Het ideaal om een *hulpvraag te beantwoorden* lokaliseert de normerende actor zelfs in de patiënt. Zie hiervoor ook: Annemarie Mol en Peter van Lieshout, *Ziek is het woord niet: Medicalisering, normalisering en de veranderende taal van de Nederlandse huisartsgeneeskunde en geestelijke gezondheidszorg 1945-1985*, SUN, Nijmegen 1989.

6. Het is opmerkelijk dat de opmerking als zouden *bestaande* feiten altijd ook waarden bevatten, veel breder gedeeld en gedragen worden dan pogingen hier praktische consequenties aan te verbinden bij het *maken* van feiten. Het K&M-nummer *Feiten en waarden: De constructie van een onderscheid* (onder redactie van Dick Pels en Gerard de Vries) is alweer bijna tien jaar oud (jaargang XIV, 1990, nr. 1). Het vervolg moet nog geschreven worden.

7. Die eigenheid wordt elke keer scherp duidelijk als je als 'empirisch filosoof' een tekst opstuurt naar een sociaal-wetenschappelijk tijdschrift. Die wordt in eerste instantie vaak niet als 'empirisch onderzoek' aanvaard. Een uitgebreide, maar net weer wat andere, verantwoording van het genre is ook daar vereist.

8. Je idee dat de filosofie over redenen gaat, en empirische beschrijving oorzaken weergeeft, gaat dan ook niet op. Er zijn goede empirisch-filosofische analyses gegeven van het begrip 'oorzaak', van wat het doet en van de manier waarop eraan valt te ontkomen. Zie bijvoorbeeld: Bruno Latour, *The politics of explanation: An alternative*, in: Steve Woolgar (red.), *Knowledge and reflexivity*, Sage, Londen 1988; een ander mooi voorbeeld van empirische filosofie biedt het werk van Boltanski en Thévenot, dat op zoek gaat naar 'redenen': het analyseert en contrasteert diverse manieren om handelingen te rechtvaardigen, zie bijvoorbeeld: Luc Boltanski en Laurent Thévenot, *De la justification: Les économies de la grandeur*, Gallimard, Parijs 1991. Voor een introductie op dit werk, zie: Lieve de Recht en co, Camembert, rechtvaardigen en geweldloze liefde: Het politiek-filosofisch-economisch-sociologisch-antropologisch raster van Luc Boltanski en Laurent Thévenot, *Krisis* (juni 1992) 47, p. 5-25.

9. Het is niet toevallig dat een aantal van mijn intellectuele vrienden onlangs begonnen is op overtuigende wijze aan dit onderscheid tussen actief en passief te moreren. Zie bij voorbeeld Emilie Gomart en Antoine Hennion, *A sociology of attachment: Music amateurs and drug addicts*, in: John Law en John Hassard (red.), *Actor network and after*, Blackwell, Oxford 1999, p. 220-247. Daarin wordt de *overgave* van zowel Bachliefhebbers als drugsverslaafden beschreven als iets dat zowel passief is, namelijk overgave, als actief, want eerst met veel inspanning bereikt.

10. Een nadere uitwerking is vereist, want niet iedere bewerking van taal is empirische filosofie. Zo kan het bewerken van taal in plaats van een interventie in de betekenis of de performativiteit van woorden, ook een spel met de materialiteit van woorden behelzen. Zie over het voorwerpkarakter van taal: Ruud Hendriks, *De smaak van woorden: Over autobiografisch werk van autisten*, *P&M* 87 (1999), p. 114-128.

11. Zo heb ik net nog, samen met een radioloog, een *pleidooi* geschreven en in *Medisch Contact* gepubliceerd. Zie: A. Mol en W. Mali, *Kennis die helpt: Een pleidooi voor praktijkonderzoek*, *Medisch Contact* 54 (1999), p. 769-771.

12. Zie op dit punt het werk van Nussbaum, b.v. M. Nussbaum, *Emotions as judgements of value*, *The Yale Journal of Criticism* 5 (1992) 2, p. 201-212.